

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ЛЕТИЧІВСЬКИЙ ПОВІТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872 РР.): ОСОБЛИВОСТІ
ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ**

**LETYCHIV COUNTY OF PODILSK PROVINCE IN THE POST-
REFORM PERIOD (1862-1872): FEATURES OF DEMOGRAPHIC AND
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT**

Анотація. Мета дослідження на основі документальних джерел з'ясувати демографічний та соціально – економічний стан Летичівського повіту Подільської губернії у пореформений період (1862 – 1872 рр.). Також ми спробуємо в'яснити, як Селянська реформа вплинула на один із найменших подільських повітів, і як це відобразилось на його подальшому розвитку. Методологія дослідження базується на історичному, хронологічному, логічному, порівняльному, статистичному методах. Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність дослідження соціально – економічного розвитку та демографічного стану

земель Правобережної України у період 1862 – 1872 рр. на основі архівних джерел та документів. Висновки. Таким чином, Летичівський повіт Подільської губернії у період 1862 – 1872 рр. залишався аграрним регіоном, де розвивалась невеличка кількість дрібних промислів. Селянська реформа 1861 р. не мала істотного впливу на його розвиток у пореформений період. Товарно – грошові відносини носили обмежений характер. Життя і побут місцевого населення, також залишилися не змінними.

Ключові слова: демографія, трипільна система, землевласники, демографічний приріс, домінуюча форма, землеробство, тваринництво, оренда.

Summary. The purpose of the study based on documentary sources is to find out the demographic and socio-economic status of the Letychiv district of Podilsk province in the post-reform period (1862-1872). We will also try to find out how Peasant reform influenced one of the smallest Podilsk province counties, and how it was reflected in its further development.

The research methodology is based on historical, chronological, logical, comparative, and statistical methods.

The scientific novelty is to ask the question of the need to study the socio-economic development and demographic status of the land of Right-Bank Ukraine in the period 1862-1872 based on archival sources and documents.

Conclusions. Thus, the Letychiv district of Podilsk province in the period 1862-1872 remained the agrarian region, where a small number of small crafts developed. The Peasant reform of 1861 had no significant impact on its development in the post-reform period. Commodity-monetary relations were limited. The life and lifestyle of the local population also remained unchanged.

Key words: demography, a trypillya system, landowners, demographic increase, dominant form, agriculture, animal husbandry, rent.

Територія Летичівського повіту знаходилась на східному схилі пониження Карпатських гір, та простягалась довгою смугою зі сходу на захід. Східною межею Летичівському повіту були: Меджибізька волость - село Ставниця та Гречинецька волость - село Гречинець. Із Літинським повітом межувала Пилявецька волость - село Дашківці. Південним рубежем Летичівщини були також – Меджибізька волость м. Меджибіж і село Русанівці, Бахматівецька волость села Пархомівці, Терешківці і Шпиченці. Із заходу повіт межував із Проскурівським повітом по Ходаківецькій волості с. Аркадіївці і Волинською губернією Староконстантинівським повітом Саврокською волостю с. Пашутинці. На півночі межував з тією ж Волинською губернією, і по тому ж повіту Западенецької волості с. Беречель, Немиринецькою волостю с. Самчинець, по Літинському повіту Іляшовецькою волостю с. Карповець [4, с. 191].

Територія повіту займала 2.399.1 верст або 2.669,7 км (249.914 десятин). Площа Подільської губернії складала 36.921 верст, 42.017 км (3.846.128 десятин). Частка досліджуваної території складала лише 5,67 % від усієї території губернії [7, с. 22].

У 1849 р. на цій території, згідно наших підрахунків, жило 73.465 осіб (36.667 чоловіків і 36.798 жінок), в той час як в губернії проживало 1.378.345 осіб. У відсотковому відношенні заселеність повіту складала лише 5,32% від загальної демографічної величини губернії [1, с. 99]. Через десятиліття, у 1859 р., показник заселеності Летичівщини дещо змінився, і вже становив 94.966 особи (46.638 чоловіків та 48.328 жінок). Приріст склав біля 21.501 особи. В губернії у цей час мешкало 1.559.939 особи. Величина заселеності повіту у відсотковому відношенні вже становила 6,08 % [6, с. 177]. У 1869 – 1870 рр. демографічний стан досліджуваної території знову схилився у бік зростання, і нараховував 114,092 особи (59.190 чоловіків та 54.902 жінок). Приріст за цей проміжок часу склав 19.126 осіб [8, с. 14].

У даній адміністративно-територіальній одиниці знаходилось 1 місто Летичів, і 6 містечок: Деражня, Зіньків, Меджибіж, Михалпіль, Поділля або Буцнева, Снітівка. Повітовим містом був Летичів. Згідно відомостей губернського статистичного комітету, у 1861 р. в ньому мешкало 4.284 особи (2.014 чоловіків та 2.270 жінок) [3, с. 20] Через 3 роки, тобто у 1964 р. їх величина вже рівнялась 4.618 особам (2.157 чоловіків та 2.461 жінок). У місті нараховувалось 490 будівель, з яких 20 були кам'яними. Річний прибуток повітового центру складав 1.671, 16 руб. Видатки рівнялись 1.640,12 руб. Йому також належало 1.917 десятин землі [2, с. 51]. В м. Деражні у той же час проживало 1.811 осіб; в м. Зінькові – 3.786 осіб; в м. Меджибожі – 2.714 осіб; м. Михалполі – 1.334 осіб; м. Поділлі або Буцневі – 476 осіб; м. Снітівці – 839 осіб [2, с. 106-110].

У 1866 р. величина містян повіту вже рівнялась 4.864 осіб (2.290 чоловіків та 2.574 жінок). У цей же час, у повіті мешкала 104.221 особа (54.477 чоловіків та 52.744 жінок)/ На одну квадратну версту припадало 48 осіб [7, с. 22 - 23]. В 1870 р. кількість міських жителів дещо зменшилась, і становила 4.772 особи (2.506 чоловіків та 2.266 жінок) [8, с.14]. На наш погляд, це пов'язано із неточністю підрахунків відомства, оскільки ніяких видимих причин (епідемії, війни тощо) на території повіту не зафіксовано.

Як бачим із наведених показників, територія краю була досить добре заселеною. Цьому сприяло чимало факторів, серед яких були клімат, ґрунти, достатньо водних ресурсів тощо.

Ця місцина складалась виключно із хвиле – подібної горбисто-гористої поверхні наповненої та порізаної багатьма малими долинами та улоговинами, невеликими струмками, що впадали у притоки річки Південний Буг.

Тут було чимало казенних лісів з дубовими та «чорнопородними» видами дерев. Ґрунти у цій місцевості також були різної якості та родючості. Якщо у низинах чергувались чорноземи і сіроземи, то на підвищеннях були

глинисті, суглинисті та супіщані ділянки [4, с. 192]. Землю угноювали гноєм тваринного походження, і то лише до четвертої частини парового поля, переважно глинистих, суглинистих, супіщаних ґрунтів та взагалі не родючих місцин [4, с. 192].

Спадкових землевласників у 60 – 70 рр. у повіті не зафіксовано. Також не було і купецьких – орендованих господарств. А ті маєтності які існували, свою форму власності приховували. У землеробстві головними культурами були жито і пшениця. Жито сіяли озиме звичайне російське, а пшеницю - озиму звичайну російську (волохату та гладку). З ярових культур сіяли: овес сорту «екороздра», який характеризувався швидкістю досягання, ячмінь, гречку, горох, просо тощо. Висівалися вони у наступних пропорціях: на одну десятину – жита – 1 четвертину ($1/4$ відра = 3,08 л), пшениці – 1 четвертину, гречки – 1 четвертину, ячменю – $1 \frac{1}{4}$ четвертини, вівса – $1 \frac{3}{4}$ четвертини, гороху - $1 \frac{1}{4}$ четвертини, проса – $1 \frac{1}{8}$ четвертини. Всього серед озимих висівалось жита в 10 раз більше, ніж пшениці. Серед ярових : гречки висівалось в 2 рази більше ніж гороху, і в 4 рази більше ніж проса. Ячменю висівалось в 2 рази більше ніж гороху, в 4 рази більше ніж проса, у рівних пропорціях із гречкою, і менше ніж вівса в 4 рази [4, с. 192]. Середня врожайність жита у досліджуваній період у Летичівському повіті складала 4 сам, пшениці 3 сам, гречки 3 сам, ячменю 2 сам, вівса $3 \frac{1}{2}$ сам, гороху $2 \frac{1}{2}$ сам, проса 20 сам [4, с. 192].

Щоб зрозуміти величину висіву зернових у повіті, ми простежимо цей процес в динаміці на проміжку 1870 – 1872 рр. Так в 1870 р. озимої пшениці висівалось 22 тис. четвертин, у 1871 р. цей показник становив 14 тис. четвертин, а в 1872 р. – 13 тис. четверти. Жита висівали у 1870 р. – 23 тис. четвертин, 1871 р. – 25 тис. четвертин, 1872 р. – 20 тис. четвертин. Величина висіяного ячменю становила у вказані роки – 7 – 9 – 10 тис. четвертин. Гречки висівали відповідно – 6 – 8 – 9 тис. четвертин [8, с. 18-19]. Зібрали озимої пшениці у 1870 р. – 96 тис. четвертин (на 74 тис. четвертин більше).

В 1871 р. цей показник вже рівнявся 13 тис. четвертин (це менше на 1 тис., ніж посіяли). В 1872 р. скошили – 23 тис. четвертин. Жита у 1870-1872 рр. було зібрано 91 тис. – 46 тис. – 48 тис. четвертин. Ячменю у той же час скошено – 61 тис. – 24 тис. – 31 тис. четвертин [8, с. 18-19]. Як бачим, врожайність зернових кожного року була різною, що залежало від багатьох причин.

Всій місцевості вистачало свого хліба. І повсимісно у хороші та середньоврожайні роки був його надлишок. Це правда залежало і від багатьох факторів: способу ведення господарства, родючості землі, наближеності до ринку збуту тощо. Надлишки збували переважно на ярмарках наближених міст і містечок. Так, м. Меджибіж був найбільш вигідним місцем для збуту сільськогосподарської продукції для мешканців сіл: Волосовець, що знаходилось від нього на відстані 12 верст (12,79 км), Маломолинець - 18 верст (19,18 км), Редвинець – 15 верст (15,99 км), Ярославки – 8 верст (8,52 км), Митковець – 12 верст (12,79 км), Шрубкова – 4 версти (4,26 км), Западинець – 7 верст (7,46 км), Паньковець – 13 верст (13,85 км), Лисановець – 10 верст (10,66 км). А також можна було спробувати продати на ярмарках повітового міста Проскурів – 28 верст (29,84 км) або м. Старокостянтинова Волинської губернії, що знаходилось на відстані 30 верст (31,98 км) Певна частина продукції продавалась все ж на місцях дрібним покупцям, які задовольняли свої потреби [4, с. 192]. Необхідну кількість зерна в голодні від неврожаїв або градобиття роки, поповнювали із запасних магазинів, витрат заможних мешканців сіл або сусідніх населених пунктів. Неврожаї у повіті бували часто, але рідко загальні (на всі види зернових). Якщо не вродять озимі культури, то врожай могли дати ярові, і навпаки.

Поява у цій місцині саранчі, було явищем дуже рідким. Так в 1862 р., коли через місцину пролітала саранча, то вживали всі можливі міри що пропонувала наука та уряд: дзвонили у дзвони, брнчали залізними

предметами, кричали, шуміли. Самих шкідників змітали та спалювали, засипали у рови та ями.

Ховрахи не появлялись, а тому проти них і мір ніяких не проводилось. Але зате появлялись черви, які з’їдали на посівах зерно та коріння паростків. Появлялись вони переважно під час теплої осені. Вони приносили чимало шкоди, що примушувало господарів повторно пересівати такі поля. А якщо вони знищували кореневища пізньою осінню або взимку, то приходилось на весні засівати вже ярові культури [4, с. 193].

Коренеплідні, волокнисті та олійні рослини в цій місцевості мали лише єдине значення – продовольче. У досліджуваній місцині мешканці сіяли цибулю, часник, хрін, ріпу, редиску, картоплю, буряк, капусту, пастернак, огірки, моркву, гарбузи, льон, коноплі, мак, горох цукровий, боби, квасолю, кукурудзу, та тютюн заморський. Значення і вживання їх було різне. Так: картопля, ріпа, капуста, буряк, морква, пастернак, квасоля, кукурудза складали основу вареної їжі. Найпоширенішою стравою був борщ, у який широко використовували буряк, картоплю, квасолю, капусту тощо. Овочі українці солили, квасили та широко використовували у своєму харчуванні. Всі ці рослини сіялись виключно на селянських городах окрім чечевиці, яка сіялась для корму худобі на парових полях [4, с. 193].

Городи були невеликими і не носили промислового характеру. Тому їхня розвинутість була низькою. До того ж, не було пунктів збуту продукції, що опосередковано вказує на відсутність капіталістичної форми господарювання у даній сфері [4, с. 193].

Кращі сади у цей час викорчувували під поля та сінокоси. Однак невеликі сади у багатьох селянських господарствах все ж були. Так у с. Редвинці нараховувалось 105 садків, у с. Шрубкові – 150, с. Западинці – 80. На половину зарослими садами були села: Волосівці – 25, Паньківцях – до 45, Лисанівцях до 80, Моломолинцях – 60, Ярославкі до 80, Митківцях до 60 [4, с.193]. Відомості про промислове використання садів, або промислове

їх розведення, відсутні. У селах сади вирощували для власного господарського використання. У них росли яблуні, грушки, вишні, черешні, сливи тощо. Особливого догляду за деревами не було. Кращі садки площею від однієї до 3 десятин віддавалися в оренду різним особам за суму від 20 до 80 руб. сріблом. Якщо власники користуються власними садами, то такі збільшують прибуток до 10 % [4, с. 201]. Нефруктових садів та неакліматизованих рослин у повіті не було.

Яблука, грушки, сливи, вишні та черешні сушили на простих дерев'яних сушильнях, що робили самі власники або орендарі. Продаж фруктів здійснювався на базарах міст та містечок. Найбільшою популярністю користувались ярмарки у містах Меджибіж, Проскурів та Старокостянтинів. Продукти для продажу до міст Києва, Житомира, Одеси, Бердичіва везли лише тоді, якщо повністю були задоволені місцеві потреби, що також вказує на відсутність капіталістично налаштованого ринку.

Тютюнових плантацій у даній місцевості ніколи не було. Його якщо і вирощували, то лише на окремих городах у невеликій кількості. Сіяли тютюн для домашнього використання і самого простого сорту, який називали махоркою [4, с. 194].

На відмінно від інших повітів Подільської губернії, у Летичівському повіті плантацій під цукровим буряком ніколи не було. А та невеличка кількість буряка що вирощувалась на городах, сіялась для власного споживання. Також у цій місцині ніколи не було виноградників.

Значні території краю займали ліси. Переважаючою породою деревини були дуби, а з «чорнопорідних» дерев, широке поширення мали граб, в меншій мірі береза, ясен, клен, липа тощо. Названі п'ять порід росли змішано, і однорідних перелісків не утворювали. У даній місцевості не було приватних, заводських чи удільних дач. Ніхто не займався розвитком лісового господарства. Не було штучно розведених лісів та приватних лісових розплідників. Ніхто не будував тут лісопильних заводів чи

майстерень. Якщо потрібно було деревину, то всі роботи робились вручну по старим давнім методам. Всі необхідні будівельні матеріали купувались із інших місцин. Найчастіше пиломатеріали продавали на базарах у Деражні, Меджибожі, Проскурові. Найбільше будівельного матеріалу привозили на базари Старокостянтінова для роздрібної торгівлі. Матеріал продавався або куплявся не дешевше ніж 2 - 3 руб. за дубовий матеріал. Різні бруси середньої міри – довжини і товщини , на стовп від 25 до 30 коп., на балки від 30 до 40 коп., дошки від 15 до 25 коп. Чорнопороду балку на стелю грабову або березову від 25 до 35 коп., крокви тих же порід від 10 до 12 коп. Решітки із різних порід дерева від 6 до 8 коп. Фура дров коштувала від 30 до 90 копійок [4, с. 194].

Крім лісів, 20-та частина землі була відведена під луки, сінокоси, вигони. Спеціальних особливих площ , лісових і степових некошених пасовищ не було. Худоба паслась на парових полях та на прибраних полях і сінокосах. Луки знаходились в улоговинах річок Вовк, Південний Буг, Кудинка, Бужок. Місцеві заплавні луки, степові та улоговинні території по якості ґрунту – болотисті, чорноземні і суглинисті, а в улоговинах часто чорно болотні [4, с. 194]. Ніхто ніякого травосіяння в цій місцині не проводив.

Худобу кормили взимку сухим фуражем. Коням давали сіно та овес. А якщо сіна не було, то сипали січку, яку змішували із овесом та половиною (лушпинням),що отримували після обмолоту зерна. Велику рогату худобу переважно годували соломою із добавкою сіна. Краще кормили робочу худобу – волів. Дрібній рогатій худобі згодовували лише соломку. Телятам давали сіно та висівки. Їжа овець складалась із соломи змішаної із сіном. Свиней годували висівками, які змішували із половиною. В ряді випадків їм ще давали крупчатку (грубо змелену вівсяну муку) із залишками городніх овочів. Кормових заводів у цих краях ніколи не було, то місцеве населення саме придумувало різні види кормів для тварин [4, с. 196].

Тваринництво у Летичівському повіті у досліджуваний період розвивалось лише з однією метою, задовільнити власні потреби. Станом на 1870 р. тут утримувалось 29,9 тис. голів коней. Це був найбільший показник у Подільській губернії. На другому місці був Проскурівський повіт, на території якого нараховувалось 28,6 тис. голів. На третій позиції перебував Балтський повіт - 27,6 тис. голів відповідно [8, с. 78]. По величині великої рогатої худоби, Летичівщина був майже «аутсайдером», де на його просторах випасалось біля 24,1 тис. голів. Для порівняння, у Балтському повіті у цей же проміжок часу нараховувалось 107 тис. голів. Також у Летичівському краї вирощували 44,8 тис. простих і 10,5 тис. тонкорунних овець, 1,2 тис. кіз. 26,3 тис. свиней [8, с. 78].

Продажу великої кількості худоби за межі краю не існувало. Продаж здійснювали на місцевих базарах поштучно. Головним транзитним твариною прогонним трактом був шлях від м. Меджибожа, через с. Волосівці, до м. Старокостянтинова Волинської губернії. Конезаводів у даній місцевості ніколи не було, і розведенням особливих порід коней ніхто не займався. Ярмарки по продажу коней були у м. Ярмолинцях (Проскурівського повіту), м. Меджибожі (Летичівського повіту), м. Деражні (Летичівського повіту), м. Чорному острові (Проскурівського повіту) тощо [4, с. 195].

Для обробітку полів використовували коней та волів, якими обробляли поля плугом з упряжжю 6-ти штук робочої худоби, ралом по парно і бороною на одного коня або парою волів. Польові роботи починались зазвичай, наприкінці березня та тривали до завершення жовтня. По часу це займало біля 30 тижнів.

Як уже зазначалось вище, селяни у своїх господарствах тримали овець. Після їх стрижки, вовну мили у річковій воді при допомозі домашніх засобів. На продаж вона йшла брудною, і погано вимитою. Майстерень по очищенню вовни та її переробки також не було. Пряли вовну майже у кожному господарстві, де були вівці. Прядіння носило домашній характер.

Бували рідкі випадки, коли на базарах продавали власні вироби по цінам, які залежали від багатьох обставин. Аршин (0,711 м) селянського сукна продавався у 60-70-х роках, від 30 до 50 коп. за чорний, та від 30 до 40 коп. за білий. За чорну чоловічу свитину місцевого національного покрою просили від 7 до 10 руб., а за жіночу від 3 до 5 руб. [4, с. 196].

Птахівництво у даній місцевості існувало лише для домашнього споживання. З промисловою метою ця галузь ніколи не розвивалась. Відгодівлею домашньої птиці займались лише місцеві євреї, які купляли у селян переважно гусей, а також курей і качок. Куплену птицю вони відгодовували лише з однією метою, для зарізу на свої річні свята [4, с. 196]. Місцеве населення утримували у підсобному господарстві: гусей, качок, курей, але у дуже малій кількості. Інколи надлишки птиці продавались на місцевих базарах [4, с. 204].

Рибальство у даній місцевості існувало, оскільки через повіт протікала одна із найбільших рік Подільської губернії – Південний Буг, але воно не набуло промислового характеру. Це було як форма податку, а також як джерело прибутку, хоча і у невеликих розмірах [4, с. 195].

Течія Бугу була мало звивистою і при незначному падінні річки дуже слабкою, ледве помітною. У межах повіту у неї впадали річки: Вовк, Бужок, Вербка, Гнила, Жарнівка, Згар, Кудинка, Хвоста. Навесні ці притоки розливались на значну територію та затоплювали поля, луки, вигони тощо. У р. Південний Буг та її притоках водилось чимало риби. Особливо багато її було там, де були зроблені греблі та загати, а ще у місцях, де було чимало болота і воно поросло очеретом. У даній водоймі не було осетрів, севрюг, і стерляді. Але тут водились деякі види форелі, коропів, сазанів [5, с. 173].

Озера з рибою були у селах: Волосівцях – 3 невеликих, Моломолинцях - 1 велике, Ярославці – 1 мале, Митківцях – мале, Шрубкові – 1 велике, Марківцях – кілька невеликих. За користування водоймами орендарі платили у державну скарбницю податок. Так за Волосівецький сільський

став платили 13 руб. 50 коп., а за Волосівецький польовий став плата досягала 37 руб. 29 коп. За Моломолинецьке озеро плата складала 650 руб., за Ярославське – 18 руб. 65 коп., Митківське – 6 руб. 22 коп. За Шрубківське і Новоставське озера плата складала – 1.100 руб. [4, с.195]. В озерах розводили такі сорти риби: щуку, окунь, ляща, карася, лина, червону та білу плотву. Вилов риби, згідно контрактів, здійснювався цілий рік. За виключенням того часу, коли риба нерестилась (з 15 квітня до 1 червня). Спосіб лову був з берега або із середини водойми із човна. Зимою при допомозі ополонки. Знарядям лову виступали сітки, неводи, ятери тощо. Щоб доглядати за озерами, орендарі наймали до 20 працівників, яким платили вдень по 15 коп. без харчування. Рибних артілей або заводів ніколи не існувало. Виловлену рибу продавали на місцях, найближчих містечках або на ярмарках багатолюдних міст. Продавали з возів у роздріб на вагу. Пуд великої риби у 60-70-х роках ХІХ ст. продавався від 2,5 руб. до 4 руб., а дрібної - від 90 коп. до 1 руб. 30 коп. [4, с. 196].

Наявність у Летичівському повіті великої кількості садів, лісів та сіножатей сприяли розвитку бджільництва. Однак цим видом господарювання займались лише декілька селян. Він мав обмежений розмір, і вівся без певних правил та системи. Дана діяльність здійснювалась не як промисел, а як засіб домашнього господарювання. Бджільництвом займались у кожному селі та містечку не більше 2–3 осіб. Найбільш відомими «медоносними» населеними пунктами були: Деражня, Радівці, Волосівці, Редвинці, Моломолинці, Митківці, Шрубків, Кальня, Западинці, Паньківці, Лисанівці, Шумівці, Книжківці, Богданівці тощо. Величина пнів була різною, від 5, 10, 20, 30 до 160 одиниць. Бортного бджільництва у даному краї в досліджуваній період не було [4, с. 196]. Надлишки меду та воску у медоносні роки збували місцевим торговцям євреям. В інші місцевості мед не вивозився. Віск отриманий від бджільництва жертвували церква та костелам.

Шовківництва у повіті ніколи не було. Полювання на звіра та птахів з метою промислу, також не існувало. Полювання якщо і існувало, то у невеликих розмірах, і лише для особистих потреб селян.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом, у повіті розвивались і невеличкі промисли, які базувались переважно на ручній праці. Одним із таких було ручне ткацтво. Сировиною для нього була пряжа із коноплі або вовни. Цим видом роботи займались від 8 до 15 осіб в кожному селі, де вже не використовували дитячу та найману працю. Майстрині на чотирьох ніжних простих станках – верстатах ткали полотно та жіночі запаски. Також вироблялись рядна, простирадла тощо. Надлишки продукції інколи продавали. Аршин, в залежності від якості, продавався від 15 до 25 коп., або від 30 до 35 коп.. Запаски від 40 до 50 коп. і 80 коп. [4, с. 196].

Із пряжі овечої вовни, без всяких станків, одними руками плели пояси. У селах цим займалась одна або дві майстрині, але не більше трьох. Це переважно фахівці із середнього або бідного стану. Вартість поясу коливалась від 50 до 1,5 руб. [4, с. 196].

У населених пунктах які розташовувались на берегах річок були майстри, які займались плетінням сіток переважно рибальських. Найбільшу популярність дане ремесло мало у селах: Моломолинцях, Редвинцях, Ярославкі, Митківцях... . Виробляли в обмежених кількостях та невеликих розмірів.

У кожному населеному пункті були швеці, які займались пошиттям взуття. Їх величина була невеликою, і коливалась від однієї до трьох осіб. Обшивали вони переважно лише односельців. За роботу платили від 30 до 50 коп. за пару. Але ціна ще залежала від особливості оздоблення [4, с.197].

Кожухів на досліджуваній території у 60 – 70 – х роках ХІХ ст. не шили, а лише лагодили. Їх купляли на базарах, куди їх привозили із інших місцин. Вартість кожуха коливалась від 5 до 15 руб. [4, с. 197].

У селах Ярославці та Западинцях плели корзини з рогами. Сировиною служила трубколистна тростина. Вартість їх складала до 15 коп. В інших місцевостях повіту, цим ремеслом не займалися [4, с. 197].

Бондарна справа, як і чоботарство, розвивалась у кожному селі. Нею займалися також не багато людей, найбільше двох – трьох фахівців бондарів. Обслуговували лише своїх односельці із їх або купленого матеріалу. Замовлення носили одиничний характер. Оптових замовлень, як то могло бути при розвитку товарного капіталістичного виробництва, не було. Вироби виготовлялись по потребі, і за ціною звичайного посуду. Так діжки для засолки коштували від 90 коп. до 1,5 руб., меншого розміру від 40 до 90 коп. За відро просили від 12 до 15 коп. [4, с. 197].

Столярна справа здійснювалась як і бондарна, лише із різницею у ціні за виріб. Так стіл коштував від 1,5 до 2 руб.; двері одностулкові від 40 до 50 коп. [4, с. 197].

У своїх оселях селяни не використовували шаф, комодів, стільців, крісел та різних предметів розкоші, тому фахівців які вмiли це робити, також не було.

Столярна тутешня справа навіть і близько не нагадувала промислове виробництво. Щоденна плата сягала 30 копійок з харчуванням. В кожному населеному пункті могло бути від 5 до 15 теслів. Більшість із них самоучки, майстри своїх виробів [4, с. 197].

Виробництво глиняних виробів на станках у повіті була лише у двох селах : Шрубкові та Митківцях. Виробляли лише різні горщики. Займалися цим ремеслом, в залежності від часу, від 2 до 3 майстрів. Вироби робили по потребі, без всякої промислової мети. Вироби продавали через перекупників євреїв торгівців. Горщики коштували від 1,5 ,2, 3, 5 і до 15 коп. Тарілки від 1,5, 2, 3, і до 6 коп. Формування інших глиняних речей на верстатах не здійснювалась [4, с. 197].

Наявність річок сприяв розвитку мірошництва. Млини були як водяні, так і вітряні. Всі вони були дерев'яної конструкції. Так в селі Волосівці було 4 однакових водяних млина, у Моломолинцях – 2, в Ярославці – 1, в Митківцях – 1, Редвинцях – 2 і т. д. Серед них були і такі, що працювали цілий рік. Млини часто віддавались в оренду. Із отриманих прибутків, орендарі сплачували в державну скарбницю відповідний податок. За Волосівецький млин було сплачено 75 руб., Моломолинецький великий – 260 руб., малий – 450 руб., Ярославський – 80 руб., Митківський – 80 руб., Шрубково – Новоставський великий – 450 руб. [4, с. 200].

У млинах робили помел різного зерна. Величина помелу у водяних великих млинах рівнялась до 6 четвертин, в малих до 5 четвертин, а в вітряних до 3 четвертин. Пеклювання ж борошна здійснювалось лише на великі свята: Різдво та Великдень, храмові свята, весілля, Христини, поминальні обіди.

Великою потребою у населення користувалося ковальство. У повіті воно знаходилось у занепаді. У багатьох селах взагалі не було ковалів. Всі землеробські, городні і польові інструменти, домобудівельні і ручні, великі та дрібні знаряддя, прилади та приладдя, в значній кількості куплялись на базарах. Так наприклад леміш для плуга, щоб підрізати борозну, коштував від 2 до 3 руб., чересло для плуга від 70 до 90 коп., наральник (наконечник на рало) до 25 коп., сапа для прополювання городів до 10 коп., сокира від 70 коп. до 1 руб., ніж до 10 коп., буравчик від 10 до 40 коп., пилка від 50 коп. до 3 руб., підкування чобіт підковками до 8 коп., підковка коней до 20 коп. Ремонт виробу коштував неменше 10 % від нового виробу [4, с. 197].

Ножі, замки та інше металічне начиння також не виготовлялось. Його купляли на базарних складах по торгових цінах. Ніж коштував від 10 до 15 коп., замок від 10, 20, 30 до 90 коп. й більше, що залежало від виду оздоблення [4, с. 197].

Фарбувального виробництва також не існувало. Селяни фарбували свої вироби при допомозі різних примітивних технологій.

Із рослинних олій виготовляли лише конопляну олію і то для власного споживання. Споживали її підчас посту, але у не великих кількостях. Дві або три кварта (дещо більше за літр), тобто десь біля 2 – 3 літрів на рік. Якщо потрібно було більше, можна було купити на базарі по 25 коп. за кварту [4, с. 198]. Для порівняння, у грудні 2022 р. 1000 мл. конопляної олії (кварта) на досліджуваній території в середньому коштувала 1.000 грн.

Бублики та пряники у Летичівському повіті не виготовлялись. Не робили для продажу також різних видів пастили або варення. В цьому не було і великої необхідності, оскільки все це робилось у кожній хаті.

Будівельна справа була на дуже низькому рівні. Селянські будинки будувались в простому одноманітному стилі. Довжина у двічі більша за ширину, квадратоподібні, без будь – яких зовнішніх оздоблень, в один поверх. Будинки будувались без фундаменту, на одних лише вкопаних у землю стовпах. Без підвалів та підбоїв. Кімнат у будівлі одна або дві. Одна завжди була вітальнею та їдальнею, а інша, що поменше майже вдвічі, слугувала кухнею або дитячою. Вона розташовувалася переважно вікнами до сонця, на схід або на південь. Хата завжди ділилась на дві половини, де коридор розділяв її. Сіни були з одними дверима, рідше з двома. Часто із сіней можна було потрапити у комору.

У кожній будівлі була піч, у якій готували їсти, та на якій спали малі діти. Дахи на будинках були однотипними, крутими без фронтонів. Покривалися соломою звичайним способом пошиванням за решетину. На даху завжди виставлялась труба. Ганку та світлиці, як то було прийнято в російських губерніях, не було. Двори були відкритими та обгороджені тином [4, с. 198].

В хатах Летичівського повіту вікна завжди були повернені до сонця, і переважно на схід, інколи на південь. Дуже рідко вікна дивились на захід, і

ще рідше на холодний північ. Вікна часто виходили на двір або на вулицю. Розмір вікон у висоту сягав від 12 до 14 вершків (52,8 см до 61,6 см), і в ширину від 8 до 10 вершків (32,2 до 44 см). Прикрас на вікнах також не робили. Житлові будівлі будувались окремо від господарських, та не мали між собою ніякого спільного сполучення. Цегляних селянських будинків не було. Мазанок із вбудованими у стіни валунами у повіті також не існувало.

У селах будинки розміщувалися хаотично тому їхні вулиці мали ломаний вигляд. Самі вулиці також часто хаотично йшли, не знаючи куди вийдуть... Лише у селах, що були військовими поселеннями: Волосівці, Маломолинці, (за народним назвою Моломолинці), Редвинці, Ярославка, Митківці, Шрубків, Западинці, Паньківці та Лисанівці, будинки розміщувались в одноманітному прямолінійному вигляді, по проєктованим лініям, фронтами на вулицю, прямими вулицями з інтервалами [4, с. 191].

У кожному населеному пункті були площі. Церкви, як і будинки священників, зазвичай будували в центрі поселення біля площ. Населених пунктів, які розташувались вздовж річок небагато. Так, вздовж річки Вовк розташувались Коржівці, Деражня, Черешенька, Снітівка. У Моломолинцях садиби торкались безпосередньо річки. У Митківцях дотичними до водойми були сільські луки.

Між населеними пунктами повіту у 60-70-х рр. шосейних доріг не було. Люди візництвом (чумакуванням) не займались. При великих врожах зернових або фруктів розвозили по навколишніх селах та містечках, інколи у міста.

Отже, після реформи 1861 р. істотних змін у розвитку сільськогосподарського виробництва та тих незначних промислів, що були у даному краї, не відбулось. Не спостерігається інтенсивного розвитку сільського господарства, а промисловість взагалі відсутня. Не видно розвитку капіталістичних відносин, про які десятиліттями писалось в радянській, російській та українській історіографії. Якщо раніше

стверджували, що розвиток капіталістичних відносин гальмувало кріпацтво, то після його скасування на території Летичівського повіту ми їх також не прослідковуємо. Не знайшли ми їх на цьому ж проміжку часу, і на території Літинського та Вінницького повітів, Все продовжувало розвиватись, як при феодально-кріпосницькій системі. Не видно того попиту, який би стимулював населення до збільшення сільськогосподарської продукції. У стані стагнації знаходився внутрішній ринок. Можливо у російських губерніях цей процес активізувався, але на території північного – східного Поділля, він ледве «животів». Не було мануфактур та промисловості, а кількість найманих робітників була мізерною. Повсюдісно переважала ручна праця. Не спостерігається територіального поділу праці, який ніби мав бути при розвитку капіталістичних відносин.

Оскільки сільськогосподарське виробництво та промисли мали дрібнотоварний характер, то і фінансово – кредитна система очевидно була на низькому рівні розвитку. Російська імперія не фінансувала розвиток своїх приєднаних провінцій.

Таким чином, Летичівський повіт Подільської губернії у період 1962 – 1872 рр. залишався аграрним регіоном, де розвивалась невеличка кількість дрібних промислів. Селянська реформа 1861 р. не мала істотного впливу на його розвиток у пореформений період. Товарно-грошові відносини носили обмежений характер. Життя і побут місцевого населення, також залишилися не змінними.

Література

1. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Т. 10. Ч. 2 : Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1849. 284 с.
2. Городские поселения Российской империи. т.4. Тип. К. : Вульфа. Санкт-Петербург. 1864. 824 с.

3. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. : материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. Ч. 2. Санкт-Петербург. 1863. 904 с.
4. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
5. Муляр А. Річка Південний Буг у ХІХ столітті: гідрографія, територія, ґрунти. Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий. збірник. Хмельницький. 2022. № 37. С. 167-175.
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год / Изданная Редакцией Подольских губернских ведомостей. Каменец-Подольск. 1859. 177 с.
7. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
8. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287 с.